УДК: 159.943.8

Момунова А.Н.
ст.преп. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика

МҮМКҮНЧҮЛҮГҮ ЧЕКТЕЛГЕН ӨСПҮРҮМДӨРДҮН СОЦИАЛДАШУУСУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК КӨРСӨТКҮЧТӨРҮ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети- мүмкүнчүлүгү чектелген өспүрүмдөрдүн социалдашуусунун психологиялык көрсөткүчтөрү. Изилдөө ишинин максаты-дене мүмкүнчүлүгү чектелген өспүрүмдөрдүн социалдашуусуна концептуалдык анализ жүргүзүү. Изилдөө ишинде колдонулган методдор- О.Ф. Потемкинанын “Мотивациялык-муктаждык чөйрөсүндө инсандын социалдык-психологиялык орнотууларын диагностикалоо методикасы”, В.В. Столиндин "өзүнө болгон мамилени изилдөө методикасы" өз ара мамилени изилдөө методикасы, М. Рокичтин "Баалуулуктарга багыт берүү" методикасы колдонулду. Изилдөөнүн прикладдык баалуулугу-иштин натыйжалары ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү өспүрүмдөрдүн активдүү турмуштук позициясын калыптандырууга, жашоонун артыкчылыктарын өнүктүрүүгө, белгилүү чөйрөдө иш менен камсыз кылууга кызыгуусун өнүктүрүүгө багытталган психологиялык-педагогикалык иш-чараларды жүргүзүүнүн зарылдыгын илимий негиздөөгө мүмкүндүк берери менен аныкталат. Иштин натыйжалары-мүмкүнчүлүгү чектелген балдар менен иштеген ата-энелер жана тарбиячылар, педагогдор усулдук көрсөтмө катары пайдаланушу сунушталат.

Негизги сөздөр: *өспүрүм курак; майыптыгы бар өспүрүмдөр; социалдашуу; социалдашуунун психологиялык көрсөткүчтөрү.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ СОЦИАЛИЗАЦИИ ПОДРОСТКОВ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Предметом исследования в этой работе являются психологические показатели социализации подростков с ограниченными возможностями здоровья. Цель исследования - провести концептуальный анализ социализации подростков с ограниченными физическими возможностями. Методы исследования: О.Ф. Потемкиной “методика диагностики социально-психологических установок личности в мотивационно-потребностной сфере”, В.В. Столина методика исследования взаимоотношений "методика исследования соотношения", М. Рокича была использована методология "ориентация на ценности". Прикладная ценность исследования определяется тем, что результаты работы позволяют научно обосновать необходимость проведения психолого-педагогических мероприятий, направленных на формирование у подростков с ограниченными возможностями здоровья активной жизненной позиции, развитие жизненных предпочтений, интереса к занятости в определенной сфере. Результаты исследовательской работы-рекомендуется использовать в качестве методических указаний родителям и воспитателям, педагогам, работающим с детьми с ограниченными возможностями здоровья.

Ключевые слова: *подростковый возраст; подростки с инвалидностью; социализация; психологические показатели социализации.*

PSYCHOLOGICAL INDICATORS OF SOCIALIZATION OF ADOLESCENTS WITH DISABILITIES

The subject of this scientific study is the psychological indicators of socialization of adolescents with disabilities. The purpose of the research work is to carry out a conceptual analysis of the socialization of adolescents with disabilities. The object of the research work is adolescents with disabilities and with normative development. Methods used in the research work-O.F. Potemkina ”methodology for diagnosing socio-psychological attitudes of a person in the motivational and need sphere", V.V. The methodology of the study of the relationship of "MIS" Stolin, M. Rokich's methodology "value orientation" was used. The applied value of the research is determined by the fact that the results of the work allow us to scientifically substantiate the need for psychological and pedagogical measures aimed at forming an active life position in adolescents with disabilities, developing life preferences, and interest in employment in a certain field. The results of the research work are recommended to be used as methodological guidelines for parents and educators, teachers working with children with disabilities.

Key words: *adolescence; adolescents with disabilities; socialization; psychological indicators of socialization.*

Киришүү

Изилдөө ишинин актуалдуулугу. Акыркы жылдары, майыптык маселеси өзгөчө актуалдуу жана курч болуп калды. Бул майыптардын абсолюттук жана салыштырмалуу санынын өсүшүнө байланыштуу, ошондой эле коомдун, майыптардын өздөрүнүн бул көйгөйгө болгон мамиленин өзгөрүшү. Статистикалык маалыматтарга таянсак дүйнө жүзүнүн калкынын 15% дене мүмкүнчүлүгү чектелген жарандар түзөт. Кыргыз Республикасында эки жүздөн ашуун майыптыгы бар жарандар болсо, алардын 36000 (отуз алты миңге) жакынын балдар түзөт [1]. Региондук коэффицентке карасак дене мүмкүнчүлүгү чектелүү балдар Ош жана Жалал-Абад облустарында көп катталган. Анын негизги себеби экологиялык шарттар, туугандардын баш кошуусу жана бойго бүтүүнү пландоонун жоктугунан деген божомолдор бар.

Коомдо майыптыгы бар жарандарга карата мамиле күндөн күнгө өсүп, калыптанып жаткандыгын байкоого болот. Бул ийгиликтерге жетүүнүн негизги күчү катары дүйнө жүзү боюнча өз укуктары үчүн активдүү күрөшкөн майыптыгы бар жарандар жана майыптыгы бар жарандардан түзүлгөн топтордун аракеттеринен пайда болууда.

"Майыптар үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуунун стандарттык эрежелери" 1993-жылдын 20-декабрында Бириккен Улуттар Уюмунун (БУУ) Башкы Ассамблеясы тарабынан кабыл алынган жана майыптардын жашоосу жөнүндө колдонуудагы резолюцияларды жана башка укуктук документтерди бириктирген негизги эл аралык документ болуп калган [2]. Алар мамлекеттерге майыптардын укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашыруусуна, коомдук турмушка толук кандуу катышуусуна жол бербеген тоскоолдуктарды жоюу боюнча чараларды көрүүгө конкреттүү сунуштарды беришет. Өлкөлөргө калктын майыптардын көйгөйлөрүн, алардын укуктарын, муктаждыктарын улуттук жана жергиликтүү деңгээлде түшүнүүнү жакшыртуу боюнча чараларды көрүү сунушталды.

2006-жылы декабрь айында БУУ тарабынан мүмкүнчүлүгү чектелген жарандардын конвенциясы кабыл алынып, 2008-жылдын 3-майында күчүнө кирген. Кыргызстан аталган Конвенцияны 7-фераль 2019-жылы Жогорку Кеңештин окуусунан өткөрүп, 13-март 2019 – жылы ратификацияланган [3].

Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү өспүрүмдөрдүн психологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөө чоң мааниге ээ, анткени бул орто курактык этап, биздин оюбузча, адамдын инсандыгын калыптандырууда абдан маанилүү жана инсандын калыптанышынын эң негизги этаптарынын бири болуп саналат. Анткени, дал ушул куракта чыныгы мүнөз байкала баштайт, сен кимсиң: күчтүү же алсыз экениң айкын болот. Дал ушул курак баарын бузуп, эркти өстүрө алат.

Социалдашуу адамдын маданиятка киришинин бардык процесстерин, анын ичинде окутуу жана тарбиялоону камтыйт, анын жардамы менен адам социалдык дүйнөгө аралашып, коомдук жашоого катыша алат. Социалдашуу процессине үй-бүлө, кошуналар, теңтуштар, мектеп, маалымат каражаттары ж. б. катышат.

Социалдашуу этаптары [4]: 1-этап-12 жашка чейин; 2-этап 12 жаштан 18 жашка чейинки өспүрүм; 3-этап 18 жаштан жогору чоңдор.

Өспүрүм мезгилинде социалдашуунун өзгөчөлүктөрү: социалдашуунун өспүрүм мезгили төмөнкүлөр менен мүнөздөлөт:

— иш-аракеттердин түрлөрүн, анын ичинде таанып-билүү, маданият, оюн иш-аракеттерин кеңейтүү.

— когнитивдик процесстердин, социалдык мамилелердин жана нормалардын активдүү калыптанышы.

— социалдык чөйрөнү кеңейтүү (көчөнүн эсебинен), жеке автономияны көбөйтүү.

Бул мезгилде өспүрүм үчүн социалдашуунун негизги каналдары мектеп, жалпыга маалымдоо каражаттары болуп саналат [5].

Изилдөөнүн жүрүшүндө ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү өспүрүмдөрдүн турмуштук артыкчылыктарын калыптандыруудагы социалдык-психологиялык мамилелерди жана баалуулук багыттарды жана алардын ролу изилденди.

1. О.Ф. Потемкиндин методикасы боюнча алынган жыйынтыктарды талдоо көрсөткөндөй, мүмкүнчүлүгү чектелген өспүрүмдөрдүн 93% жана ченемдик өнүгүүсү нормалдуу балдардын 78% өзүмчүл баалуулуктарга караганда альтруисттик баалуулуктарга көбүрөөк багыт алышкан."Процесс-натыйжага" карата орнотмолорду карап чыгуу нормативдик өнүгүүсү бар өспүрүмдөрдүн тобунун 75% ы иштен натыйжага көбүрөөк багытталганын, башкача айтканда бул сыналуучулар ызы-чууга, тоскоолдуктарга, ийгиликсиздиктерге карабастан өз иштеринде натыйжага жетишүүгө жогорку жөндөмдүүлүгүн көрсөтүшкөнүн, ал эми ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү өспүрүмдөрдүн 76% ы процесске көбүрөөк багытталганын, башкача айтканда аларды ишке болгон кызыгуу көбүрөөк түрткөнүн көрсөттү. Изилдөө көрсөткөндөй, мүмкүнчүлүгү чектелген өспүрүмдөрдүн 66% - 68% эркиндикке көбүрөөк багытталган. Көпчүлүк өспүрүмдөр үчүн бийлик жашоодогу олуттуу баалуулук эмес деп божомолдоого болот. Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү өспүрүмдөрдүн 91% жана ченемдик өнүгүүсү нормалдуу балдардын 59% эмгекке айкын багыт алгандыгын көрсөттү. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, адатта, эмгекке умтулган өспүрүмдөр дем алыш жана каникул учурунда бош убактысын ар кандай жумушка жумшашат.

1-таблица. О. Ф. Потемкиндин методикасы боюнча инсандын социалдык-психологиялык түзүлүштөрүн изилдөөнүн салыштырмалуу жыйынтыктары

Катышуучулар / багыттары	**Альтруизм**	**Эгоизм**	**Процесс**	**Жыйынтык**	**Эркиндик**	**Бийлик**	**Эмгек**	**Акча**
ДМЧ өспүрүмдөр	93%	7%	76 %	24 %	66%	34 %	91%	31%
Өспүрүмдөр	78%	22%	25 %	75 %	68%	32%	59%	48%

Алынган натыйжаларды талдоо мүмкүнчүлүгү чектелген өспүрүмдөрдүн топторунда аныкталган төмөнкү тенденцияны жана ченемдик өнүгүүнү белгилөөгө мүмкүндүк берет: эки топтун тең социалдык-психологиялык мамилелери окшош, айырмачылыктар өзүмчүлдүккө жана эмгектин процесс-натыйжасына багыт алууда гана белгиленет.

2. Нарктык багыттарды изилдөө үчүн М.Рокачтын методологиясы колдонулган. Алынган чендердин терминалдык баалуулуктарын талдоо, биз ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү өспүрүмдөрдүн тобунда жана ченемдик өнүгүүдө чоң айырмачылыктар жок деген тыянакка келдик.

Ошентип, ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү өспүрүмдөр, ошондой эле ченемдик өнүгүүсү бар өспүрүмдөр эң маанилүү баалуулуктар катары активдүү жашоону, сүйүүнү, өзүнө болгон ишенимди, чыныгы достордун болушун, эркиндикти, кызыктуу эмгекти жана коомчулукка таанылууну белгилешкен. Олуттуу айырмасы, нормативдик өнүгүүсү бар өспүрүмдөр үчүн көңүл ачуу, ал эми мүмкүнчүлүгү чектелген өспүрүмдөр үчүн ден соолук, бактылуу үй-бүлөлүк жашоо, чыгармачылык менен алектенүү мүмкүнчүлүгү маанилүү.

2-таблица М.Рокачтын методу менен жүргүзүлгөн изилдөөнүн натыйжалары

Көрсөткүчтөр	ДМЧ өспүрүмдөр	Өспүрүмдөр	Айырмасы
Ден соолугу, саламаттыгы	1	6	5
Оюндар	17	4	13
Чыгармачылык	10	15	5
Бактылуу үй-бүлөлүк жашоо	11	16	5

Инструменталдык баалуулуктарды диагностикалоо боюнча алынган жыйынтыктарды, маалыматтарды талдоодо ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген жана ченемдик өнүгүүсү нормалдуу өспүрүмдөрдүн тобунда баалуулуктарды бөлүштүрүүдө чоң айырмачылыктарды тапкан жокпуз. Ошентип, ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү өспүрүмдөрдүн тобунда көз карандысыздык, жоопкерчилик, шайырдык жана тарбиялык мааниге ээ инструменталдык баалуулуктар, анча маанилүү эмес баалуулуктар болуп келишпестик, аткаруучулук, натыйжалуулук жана жогорку суроо-талаптар саналат. Ал эми нормативдик өнүгүүсү бар өспүрүмдөр тобунда маанилүү баалуулуктар көз карандысыздык, шайырдык, жана жоопкерчилик, ал эми бул топтогу анча маанилүү эмес баалуулуктар-аткаруучулук, кежирлик, эффективдүүлүк, рационализм.

Ошентип, салыштырма талдоо өспүрүмдөрдүн баалуулук багыттары боюнча төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берет: эки топтун тең өспүрүмдөрү өз жашоосунда ден соолукту, жигердүү жашоону, сүйүүнү, өзүнө болгон ишенимди, чыныгы досторду, эркиндикти, кызыктуу эмгекти, коомдо таанылууну, өз жашоосунда баарынан жогору баа беришет, бактылуу үй-бүлөлүк жашоо, чыгармачылык. Ошол эле учурда ченемдүү өнүгүүсү бар өспүрүмдөр достору менен көбүрөөк баарлашууну баалашат, бул өзүн-өзү көрсөтүүдө канааттануу, чыгармачылык жана өзүнүн жана башкалардын кемчиликтерине чыдамсыздыкка алып келет, ал эми мүмкүнчүлүгү чектелген өспүрүмдөр үй-бүлө чөйрөсүндө баарлашууну жана күчтүү эрктин болушун баалашат.

3. Инсанды калыптандырууда өзүн-өзү аңдоонун ролу боюнча изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын талдоо. Өспүрүмдөрдүн өзүн-өзү аңдоосун изилдөө В.В.Столиндин өзүнө болгон мамилени изилдөө методикасы (МИС) өз алдынча мамилесин изилдөө ыкмасын колдонуу менен ишке ашырылган, бул адамдын өзүн-өзү аңдоосунун эмоционалдык компонентин – өзүнө болгон мамилени аныктоого мүмкүндүк берет.

Алынган жыйынтыктар майыптыгы бар өспүрүмдөрдүн топторундагы олуттуу айырмачылыктар жана ченемдик өнүгүү өзүнө ишенүү, өзүн өзү башкаруучулук, өзүнө болгон мамилеси, өзүн өзү кабыл алуу жана өзүн өзү баалоо шкалаларында байкалаарын көрсөтүп турат.

3-таблица В.В.Столиндин методу боюнча "Өспүрүмдөрдүн өзүнө болгон мамилесин" изилдөөнүн салыштырма жыйынтыктары

Катышкандар	Ички чынчылдык	Өзүнө болгон ишеним	Өзүн –өзү жетектөө	Өзүн-өзү чагылдырган	Өзүн -өзү сыйлоо	Өз алдынча кабыл алуу	Өзүнө байлануу	Ички конфликт	Өзүн -өзү айыптоо
ДМЧ өспүрүмдөр	69%	58%	66%	72%	56%	60%	66%	83%	86%
Өспүрүмдөр	74%	83%	93%	89%	85%	78%	71%	72%	42%

Ошентип, ченемдик өнүгүүсү бар өспүрүмдөр жашоого реалдуураак көз караашта болушат, алар өздөрүнүн шайырдыгын колдогон ички өзөк катары өздөрүнүн "менин" сезишет, тагдыры өз колунда деп ишенишет жана алардын негиздүүлүгүн жана ырааттуулугун сезишет. ички мотивдер жана максаттар. Бул өспүрүмдөрдүн өзүн-өзү сыйлоо сезими да жогору.

Өспүрүмдөрдүн өзүнө болгон мамилесин изилдөөнүн жыйынтыктарын талдоо, ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү жана ченемдик өнүгүүсү бар өспүрүмдөр өздөрүнүн «менин» жакшы билишээрин, аларда рефлексивдүүлүктү жана критикалуулукту жетишээрлик өнүккөндүгүн көрсөттү. Негизинен алар өзүнүн инсандык баалуулугун жана ички дүйнөсүнүн байлыгын сезип, өзүнө карата достук мамилени баштан кечирип, пландарын, каалоолорун жактырышат, кээ бир кемчиликтери менен да өзүн кандай болсо, ошондой кабыл алышат. Алар айланасындагы адамдардын олуттуу бөлүгүндө урмат-сый, боорукердик, жактыруу жана түшүнүү сезимин ойгото алам деп эсептешет, өздөрүнө боорукердик сезими менен мамиле кылышат, ички мотивдери менен толук макул болуу сезимин баштан өткөрүшөт.

Бир гана өзгөчөлүк бар: ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү өспүрүмдөр дагы эле ден соолугуна байланыштуу өздөрүн кабыл алууда кыйынчылыктарга дуушар болушат, андыктан олуттуу айырмачылыктар бир гана шкала боюнча табылган – өзүн күнөөлөгөн.

Өспүрүмдөр өздөрүнүн каталары жана ийгиликсиздиктери үчүн, атүгүл өздөрүнүн кемчиликтери үчүн өздөрүн күнөөлөшөт, бул негизинен, өспүрүмдөрдүн жашоодо ишке ашуусуна тоскоол боло турган мүмкүнчүлүктөрү чектелүү экенин эске алганда, бул табигый көрүнүш.

Жыйынтыктар:

1. Мүмкүнчүлүгү чектелген өспүрүмдөр жана ченемдик өнүгүүсү нормалдуу балдар альтруизм, натыйжа, эмгек, эркиндик сыяктуу социалдык-психологиялык мамилелерге көбүрөөк багытталган. Алар ден соолук, жигердүү жашоо, достор менен баарлашуу, өнүгүү, билим алуу жана жоопкерчилик сыяктуу баалуулуктарга көбүрөөк көңүл бурушат. Өзүнө оң мамилени, өзүн-өзү лидерликти, чагылдырылган өзүнө болгон мамилени, өзүн өзү кабыл алууну жана өзүн өзү баалоону өнүктүрөт. Мындай жыйынтыктар өспүрүмдөрдүн жетилген адамды айырмалоочу өзгөчөлүктөргө ээ экендигин, алар ийгиликсиздиктерге карабастан өз ишмердүүлүгүндө натыйжаларга жетүү үчүн жогорку жөндөмдүүлүктөрүн көрсөтүшү мүмкүн экендиги белгиленген;

2. Изилдөөгө катышкан тараптар бош убактысында иштөөгө даяр, эмгек аларга башка иштерге караганда көбүрөөк кубаныч жана ырахат тартуулайт. Өздөрүнүн ички дүйнөсүн жана өздөрүн жакшыраак кабыл алышат. Алар өздөрүнүн "менин" баалайт, өздөрүнүн руханий жактан бай экенин, кандай гана кыйынчылык болбосун, максатына жетерин

түшүнүшөт. Өспүрүмдөр өздөрүнүн «менине» кызыгып, ички дүйнөсү менен гармонияда жашоого аракет кылаары анык;

3. Өспурүмдөр ден соолугунун абалына карабастан жетиштүү түрдө өнүккөн рефлексивдүүлүктү жана критикалуулукту, өзүнөн жана башкалардан маанилүү маалыматты жашырбоо жөндөмүнө ээ. Аларды өзүнө ишенген, өзүнүн "менин" так сезген адам катары сыпаттаса болот. Айланасындагы адамдардын олуттуу бөлүгүндө урмат-сый, боорукердик, жактыруу жана түшүнүү сезимин ойгото аларына ишенишет, өздөрүнө боорукердик сезими менен мамиле кылышат, ички мотивдери менен толук макулдукту сезишет, ошондой эле өздөрүн да ошондой кабыл алышат, кээ бир кемчиликтер менен да. Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү өспүрүмдөр менен нормативдик өнүгүүнүн ортосундагы бирден-бир олуттуу айырма – бул майыптыгы бар өспүрүмдөрдүн өзүн-өзү күнөөлөгөнү көбүрөөк экендиги белгиленген.

Адабияттар тизмеси:

1. Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдардын укуктары жана кепилдиктери жөнүндө Кыргыз Республикасынын Мыйзамы 3-апрель, 2008-жыл. № 38.
2. **Астапов, В.М.** Коррекционная педагогика с основами нейро и патопсихологии [Текст]: учеб. пособие / В.М.Астапов. – Саратов: ПЕР СЭ, Ай Пи Эр Медиа, 2019. - 176 с.
3. **Игнатова, Е.С.** Психодиагностика [Текст]: учеб. пособие / Е. С. Игнатова // Перм. гос. нац. исслед. универ. Электрон. дан. – Пермь: Электрон. дан., 2018. - 94 с.
4. **Глухов, В.П.** Дефектология. Специальная педагогика и специальная психология [Текст]: курс лекций / В.П. Глухов // Электрон. текстовые данные. - Москва: МПГУ, 2017. - 312 с.
5. **Конурбаев, Т.А.** Влияние инклюзивного образования на социализацию подростков с ограниченными возможностями здоровья [Текст] / Т.А. Конурбаев, А.Н. Момунова // Известия КАО. - Бишкек: КАО, 2023. - №1 (59). - С. 78-85.
6. https://www.stat.kg/ru/gendernaya-statistika/zdravoohranenie/invalidnost/

DOI: https://doi.org/10.54834/.vi2.423

Поступила в редакцию: 07.03.2024 г.